

UOT: 94 (479.24)

Vidadi UMUDLU

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
 aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 v.umudlu@yahoo.co.uk

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ-DEMOKRATİK HƏRƏKAT TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

NATIONAL-DEMOCRATIC MOVEMENT IN AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE HISTORIOGRAPHY OF TURKEY

НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА В ИСТОРИОГРАФИИ ТУРЦИИ

Xülasə: Məlumdur ki, birinci rus inqilabı ərəfəsində imperiyada həyata keçirilən demokratik islahatlar Azərbaycanı da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində xalqın mənafeyini əks etdirən çoxlu qəzet və jurnallar çıxmağa başladı, siyasi partiya və xeyriyyə cəmiyyətləri təsis olundu. Məqalədə, 1905-ci ildə Azərbaycanda baş verən milli demokratik hərəkatın türk tarixçiləri tərəfindən tədqiqi öz əksini tapanmışdır.

Məqalədə, Türkiyə tarixşünaslığının nümayəndələri olan H.Baykara, M.Saray, N.Keykurun, T.Sunbul, B.Aslan və digər tarixçilərin Azərbaycanadakı demokratik hərəkatdan bəhs edən geniş həcmli əsərləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Türk tarixçilər, Hüseyn Baykara, Mehmet Saray, çarlıq rejimi, Birinci Rus İnqilabı, milli-demokratik hərəkat, Azərbaycan milliyətçiliyi.

Abstract: The article reflects the study by Turkish historians of the national democratic movement in Azerbaijan in 1905. It is known that the democratic reforms carried out in the empire on the eve of the First Russian Revolution had a positive impact on Azerbaijan. As a result of these changes, many newspapers and magazines reflecting the interests of the people began to appear, political parties and charities were created.

The article examines a wide range of works by representatives of Turkish historiography, such as H. Baykara, M. Saray, N. Keikur, T.

Sunbul, B. Aslan and other historians on the democratic movement in Azerbaijan.

Keywords: Turkish historians, Huseyn Baykara, Mehmet Saray, the tsarist regime, the First Russian revolution, the national democratic movement, Azerbaijani nationalism.

Резюме: В статье отражено исследование турецкими историками национально-демократического движения в Азербайджане в 1905 году. Известно, что демократические реформы, осуществленные в империи накануне Первой русской революции, оказали положительное влияние на Азербайджан. В результате этих изменений начали появляться многие газеты и журналы, отражающие интересы людей, были созданы политические партии и благотворительные организации.

В статье исследуется широкий круг работ представителей турецкой историографии, таких как Х. Байкара, М. Сарай, Н. Кейкур, Т. Сунбул, Б. Аслан и других историков о демократическом движении в Азербайджане.

Ключевые слова: Турецкие историки, Гусейн Байкара, Мехмет Сарай, царский режим, Первая русская революция, национально-демократическое движение, азербайджанский национализм.

Giriş

Birinci rus inqilabı ərəfəsində çarizmin bütün sahələrdə bir çox Avropa dövlətlərindən xeyli geri qalması, islahatların aparılmasını zəruri edən iqtisadi və siyasi tətillərin başlanmasına gətirib çıxardı. İnqilab dalğası bütün imperiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da öz təsirini göstərməyə başladı. Azərbaycan ziyalıları ölkədə baş verən demokratik dəyişikliklərin öncül təbəqəsinə çevrildilər. Türk tarixçilərinin H.Baykara, G.S.Bozkurt, B.Aslan, H.Bal, M.Ə.Rəsulzadə, A.Cəfəroğlu, C.Çağla, N.Keykurun və digər müəlliflərin əsərlərində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən demokratik hərəkatın gedişini izləmək mümkündür. Onu da qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın tarixinin obyektiv təhlili və işıqlandırılması Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra mümkün olmuşdur.

Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat türk tarixçilərinin əsərlərində

Bir sıra türk müəlliflər birinci rus inqilabına, ölkədə baş verən iqtisadi çətinliklər və böhranın səbəb olduğunu qeyd edirlər. Tarixçi D.Çelik yazır ki, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən quraqlıq,

kəndli ölkəsi olan Rusiyaya çox ciddi təsir etmişdir. Bu isə ərzaq çatışmazlığına və şəhərlərdə qıtlığa gətirib çıxarmışdır. Bu çətinliklər 1905-ci il inqilabının başlanmasında əsas faktor olmuşdur. Yaponiya ilə müharibədəki məğlubiyyət isə Rusiyada mövcud hadisələrin başlanmasında əsas nöqtəni təşkil etmişdir [13, s.60-79]. Digər bir türk tarixçisi C.Çağla da bu fikri təsdiq edərək yazır ki, XIX əsrin sonlarında meydana gələn neft bəhərinin ardından 1898-ci ildə iqtisadi böhran baş verdi. Nəticədə ortaya çıxan işsizlik və çətin şərtlər Bakıda da fəhlə sinfinin narazılığının artmasına səbəb oldu [12, s.56].

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda, ümumrusiya miqyasında olduğu bir tərzdə siyasi həyat yox dərəcəsinə idi. Xalqın 80%-dən çoxu kəndli və təxminən 5%-i tacir idi. Din xadimləri millətin davranışlarını formalaşdırmaqda ən təsirli qüvvə idilər [13, s.60-79]. S.Kılıça görə, XIX əsrə qədər Qafqazda millətçi hərəkatlar olmamışdır. Burada milliyətçi əvəzinə din vacib və fərqləndirici bir amilə çevrilmişdir. Bölgə xalqları tərəfindən böyük güclərə müqavimət milli deyil, dini xarakter daşmışdı [16, s.687-714]. N.Sarıahmetoğluna görə panislamizm, 1905-ci il inqilabına qədər hətta bundan sonra daha uzun illər boyunca sadəcə Qafqazın deyil, bütün Rusiya türklərinin siyasi düşüncə sistemini təşkil etmişdir [19, s.205]. Ə. Ağaoğlu islami dəyərlər və təcrübələrlə "modern millət" düşüncəsi arasında bir sintez qurmağa, müsəlman kimliyinin türk milliyətçiliyi ilə uzlaşmaz olmadığını təsdiqləməyə çalışmışdı [12, s.56-57].

Məlumdur ki, 1905-ci il fevralın 26-da isə Qafqazda canişinlik sistemi bərpa edildi və Vorontsov-Daşkov bu vəzifəyə təyin edildi. Müsəlman əleyhdarlığı ilə tanınan və acarların qətləmi ilə günahlandırılan canişin Vorontsov-Daşkovun [6, s.38] ikiüzlülüyü, erməni tərəfdarı siyasət yürütdüyü heç kimə sır deyil [21, s.71]. Canişinin fikrincə ruhanilərin oxuduqları vaazlarda anti-rus fikirlərin qarşısını almaq üçün, din xadimləri Rusiya tərəfindən hazırlanmalıdır. Bununla da Rusiya hakimiyyət və idarəsinə qarşı olan fikirlərin yayılması əvəzinə, onların hökumətin alətləri olmaları təmin edilirdi [13, s.60-79]. Digər tərəfdən Azərbaycan türkləri arasında Rusiyada özünü göstərən inqilabi fikirlərin olmaması Daşkovu razı salırdı. Bununla yanaşı, təhsil görmüş insanların artması ilə milliyətçilik duyğusunun getdikcə yüksəldiyi aydın görünməkdə idi. Bu səbəblə Daşkov, onlara bəzi dini azadlıqlar verərək, milli duyğuları boğmaq istəyirdi [20, s.17]. B.Aslan haqlı olaraq qeyd edir ki, artıq XX əsrdə rus əsarətində yaşayan türklər dini ehtiyaclarını kifayət qədər ödəyə bilmirdilər. Çar hökuməti müsəlman əhalinin yaşadığı əraziləri diqqətlə nəzərdən keçirərək müsəlman məktəbləri, müəllimləri və ruhanilərinin fəaliyyətini nəzarət altına almış və islam ədəbiyyatının hər növünü qadağan etmişdi [2, s.66].

Birinci rus inqilabının Azərbaycana təsirindən bəhs edən türk tarixçisi M.Yıldız yazır ki, 1905-ci il inqilabından sonra çar Rusiyasında siyasi təzyiqlərin azalması və senzuranın aradan qalxması nəticəsində Azərbaycan xalqı da məktəb, xeyriyyə cəmiyyətləri açmaq, qəzet və jurnal çap etmək kimi haqlar əldə etmişdir [23, s.80]. Bu fikirləri təsdiq edən N.Keykurun da 1905-ci ildən sonra Azərbaycanın hər tərəfində rus üsul-idarəsi ilə mübarizə və inkişaf üçün çalışmaların sürətləndiyini qeyd edir [15, s.23]. 1905-ci il inqilabi hadisələrin milli qüvvələrin inkişafına müsbət təsirindən bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Rusiya istilasına məruz qalan türk elləri üçün çox mühüm bir dövrün başlanğıcını təşkil edən 1905-ci il inqilabı Qafqaz türklüyündəki milli qüvvələrin inkişafı baxımından təqdirə layiq hadisədir. Bu tarixdən etibarən nisbətən geniş bir nəfəs almaq imkanı tapan Qafqaz türkləri ədəbiyyat, teatr, mətbuat və maarif sahəsində olduğu kimi, ictimai və siyasi məfkurə və təşəkküllər etibarilə də iri addımlar atmışlardır [17, s.33]. Tarixçi Ə.Cəfəroğlu milli şüurun və istiqlalçılıq düşüncələrinin, eləcə də Azərbaycan milliyətçiliyinin inkişafında Rusiya və Avropa universitetlərindən olan ziyalılarımızın əvəzolunmaz rol oynadığını qeyd edir. Müəllif yazır ki, əsasən ruslaşdırma siyasətini həyata keçirən rus məktəblərində yetişən Azərbaycan ziyalıları, öz mühitlərindən ayrılmasından milli şüur, milli varlıq və ədəbiyyat, milli düşüncə, milli həyat və istiqlalçılıq fikrini inkişaf etdirməyə müvəffəq olmuşdular. Hətta müxtəlif cənəbi universitetlərdən məzun olan və universitetlərin olduğu xarici mədəniyyət mərkəzində yetişənlər belə Azərbaycan milliyətçiliyinin əsas elementlərini təşkil etmişdilər [11, s.23].

Azərbaycan XX əsrin əvvəlinə gicəllü və çoxsaylı bir ziyalı ordusu ilə qədəm qoymuşdu. Buna baxmayaraq Azərbaycanda məyyən və proqramlı bir siyasi təşkilat yox idi. Tarixçi H.Baykaranın fikrincə Azərbaycan ziyalılarının çoxu maarif sahəsində çalışır və xalq arasında oxuyub-yazanların sayının artmasına daha çox önəm verirdilər [7, s.70]. Cəfəroğlu Azərbaycanda ziyalıların siyasi həyatdan kənar qalmasını əsas səbəbini, inqilaba qədər davam etdirilən milli dirçəliş hərəkatının xarakter etibarilə bir növü hazırlıq mahiyyəti daşmasında görürdü. Ona görə Azərbaycan ziyalıları rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilən mühüm hadisələrdən kənar qalmış, siyasi bir varlığa çevrilə bilməmişdilər. Ziyalıların əsas məqsəd təhsilsiz türkləri daxilən oyandırmaq və türkə yeni bir həyat yolu göstərmək olmuşdur [11, s.29].

H.Baykara "Azərbaycan İstiklal Mücadiləsi tarixi" əsərində yazır: "Dünyəyə qədər uşaqlarına ana dilində məktəb açma bilməyən, qəzet çıxarmayan, seçki hüquqları məhdudlaşdırılan və daha əsas hüquqları əlindən alınan bir xalqın tarix səhnəsinə sıcrayıp və çoxlu arzularla çıxması, zalım, müs-

təmləkəçi rus çarlığı rejimi üçün bir sürpiriz idi. Bu Qafqaz müsəlmanlarının açıq bir istiqlal mübarizəsi idi. II Nikolay və onun saray ətrafı, şovinist nazir və generalar bunu həzm etməli idilər. Qafqaz türklərinin başına bir iş açmaq və Qafqaz xalqının diqqətini başqa tərəfə çəkərək onları üsyandan uzaqlaşdırmaq lazım idi" [7, s.123]. Rəsulzadənin fikrincə, bu inqilab (1905-ci il-V.U.) bütün Rusiya türklərində olduğu kimi Azərbaycan türklərində də sürətli bir milli hərəkatın başlamasına səbəb olmuşdu. Bu hərəkat bir tərəfdən milli mətbuatın

təsis, digər tərəfdən də milli məktəb və dinin millətin özü tərəfindən idarə edilməsi uğrunda mübarizədən ibarət idi [17, s.23].

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda çox saylı qəzet və jurnallar çıxmışdır. Bunlardan ən məşhurları Ə. Ağaoğlunun "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", türkcülük axımının tərənnümçüsü M.Ə. Rəsulzadənin "Açıq söz" və başqa qəzetləri, Ə. Hüseynzadənin "Füyuzat", C. Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnallarıdır [23, s.80]. C. Çağla Bakının bu dövrdə Rusiyadakı müsəlman qəzetçiliyinin paytaxtı halına gəldiyini vurğulamaqdadır. Müəllif bu dövrün ən önəmli qəzet və jurnalları olan "Həyat", "İrşad", "Füyuzat" "Molla Nəsrəddin"-in Hüseynzadə, Topçubaşı, Ağaoğlu, Məmmədquluzadə tərəfindən nəşr olunduğunu qeyd edir [12, s.56]. Çağla M.Ə. Rəsulzadəni Azərbaycan millətinin formalaşmasında böyük rol oynamış bir ziyalı kimi xarakterizə edir. Hələ gənclik illərində sosial demokrat cəmiyyətinə qoşulan və "Gənc Azərbaycan inqilabçıları birliyi"nə sədrlik edən Rəsulzadə "Hümmət", "İrşad", "Dəvət-Qoç", "Füyuzat" və "Tərəqqi" qəzet və jurnallarında yazılar çap etdirmişdir [12, s.58]. Azərbaycan mətbuatında xalqı oyanışa və birləşməyə çağıran yazılar və ələ düşən üsyan fürsətindən haqq və hüquq davasında mümkün olduğunca çox şeylər əldə etməyin lazım olduğu fikri yayılmışdır [7, s.122].

M. Saray Azərbaycandakı milli hərəkatın ən çox Türkiyədən təsirləndiyini irəli sürərək, bu dövrdə həm islamın, həm də türkcülüynün mərkəzinin Türkiyə olduğunu qeyd edir. Müəllifə görə 1870-ci ilin ikinci yarısında sultan II Əbdülməhid tərəfindən başlanan islam birliyi hərəkatı, Rusiya hakimiyyəti altında yaşayan türklər üçün də bir ümid qaynağı olmuşdur. Hərəkat, islam birliyini hədəfləməklə yanaşı, türk birliyini də ehtiva etməkdə idi [18, s.33]. Türkcülüynün inkişaf mərhələlərindən danışan Rəsulzadə 1905-ci ildə Qafqazdakı türklərin çox tərəqqi və inkişaf etdiklərini göstərmişdir. Onun fikrincə Azərbaycan türklüyü, artıq əvvəlki zamanlarda olduğu kimi, başıpozuq və plansız bir kütlə halında deyildi [17, s.26]. Azərbaycanda baş verən türk-erməni mübarizəsi və daha sonra Rusiyada panslavizm cərəyanının güclənməsi Azərbaycan türklərində birlik, müqavimət və mübarizə ruhunu inkişaf etdirərək "türkcülük" cərəyanının qüvvətlənməsinə və beləcə,

Türkiyəyə qarşı böyük bir maraq və sevginin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur [2, s.312].

Azərbaycandakı milli oyanış hərəkatlarını yalnız Rusiyadakı türk ziyalılarının mədəniyyət araşdırmaları ilə əlaqələndirmək mümkün deyil. Azərbaycanda neft hasilatı və emalı ilə iqtisadi quruluşda böyük dəyişikliklər baş verdi və Azərbaycanda böyük ticarət mərkəzləri meydana gəldi. Bir neçə il ərzində neft Bakını müasir bir modern kosmopolit şəhərə çevirdi [2, s.21]. Əvvəllər siyasi cəhətdən fəal olmayan burjuaziya təcridən bölgədəki türk milli şüurunun əsasını qoymaqda idi. Ortaya çıxan Azərbaycan sənaye burjuaziyası torpaq sahibləri, bölgənin milli mənada inkişafına böyük töhvə vermişlərdir [22, s.575-562]. Azərbaycan sərmayədarları bir tərəfdən rejimin maneələri ilə mübarizə apararkən, digər tərəfdən də rəqabətini güclü olduğu neft sənayesi daxil, ticarət və sənayenin bütün sahələrində öz vətəninə də özlünə layiq yer tutmağa çalışırdı [7, s.81]. Milli burjuaziya, müttərəqqi və hərəkatverici qüvvələrin təsiri ilə dərk etmişdi ki, xalqın mövcudluğu yalnız sərvətlə mümkün olmayacaq. Milli mədəniyyət olmadan sərvət və ticarət həyatını davam etdirmək qeyri-mümkündür. Milli burjuaziya yəqin etmişdi ki, millət və kütlə həyatının milli mədəniyyət və milli məktəbə, milli teatr və səhnəyə, mətbuata, xülasə bir çox mənəvi quruluşlara ehtiyacı var [7, s.81]. Çağlının fikrincə milliyyətçilik milli burjuaziyanın mənafeələrinin təmsilçisi olaraq da inkişaf edə bilər, digər sinifləri də öz millətçi siyasətlərini dəstəkləməyə sövq edə bilər. Erməni-azərbaycanlı rəqabəti və qarşılıqlı Azərbaycan burjuaziyası və fəhlə sinfini birlikdə hərəkat etməyə vadar etmişdir. İkinci olaraq, Azərbaycan milliyyətçiliyi rus müstəmləkəçiliyinə siyasi bir cavab olaraq inkişaf etmişdi [12, s.57].

1905-ci ildən sonra Azərbaycanda məktəb açmaq, xalqı təhsilə cəlb etmək və olandırmaq adət halını aldı. Bu hərəkatın başında Hacı Zeynal Abidin dururdu. O bir çox zəhmətlər bahasına "Müsəlman nəşri maarif cəmiyyəti" adlı bir təşkilat quraraq elm və irfanın vətəninə yayılmasını təmin etdi [11, s.30]. Akyol da maarifçilik hərəkatının inkişafında Tağıyevin xüsusi rolu olduğunu qeyd edir. Müəllif bu işdə neft sənayesinin sürətli inkişafının və cədidçilik-milliyətçilik hərəkatının bütün gücü ilə dəstəklənən, başda Tağıyev olmaqla ağıllı bir zənginlər sinfinin təşəkkül tapmasının rolunu yüksək qiymətləndirir [1, s.27]. Azərbaycan burjuaziyasının öndə gələn şəxsiyyətlərindən biri olan Zeynal Abidin Tağıyev, Kırmda Qaspiralı İsmayıl bəy tərəfindən nəşr edilən "Tərəcümən" qəzetini uzun müddət maliyyələşdirmişdir. "Tərəcümən"-də İsmayıl bəy tək bir türk millətinin varlığı fikrinə tərəfdar çıxmış, düşüncəsini "dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarı ilə ifadə etmişdir [22, s.575-562].

1905-ci ilin qılqabından sonra bütün Rusiya türkləri kimi Azərbaycan türkləri də müəyyən irəliləyişlər əldə etdilər. Bu kiçik ölçüdə olsa da öz siyasi varlıqlarını göstərməyə nail oldular. Türk məktəblərində islahatlar həyata keçirilməyə başlandı. Türklər qəzet, jurnal və ana dilində kitablar nəşr etməyə başladılar [4, s.47-75].

1905-ci ilin aprelinde Tiflis, İrəvan, Yelizavetpol (Gəncə), Bakı və Şamaxı kimi əyalətlərin müsəlmanları öz arzularını Rusiya hökumətinə çatdırmaq üçün nümayəndə heyətinin seçilməsini həyata keçirmişdilər [9, f.HRS.SYS., sən.1377/67]. Komitə müsəlman ictimaiyyətini rus hökumətinin zulmünə qarşı qaldırmaq üçün bəyannamələr çap etdirmişdi. Komitənin programında, islam birliyi fikrinin genişləndirilməsi və dilin Osmanlı ədəbiyyatına uyğun olaraq islahi nəzərdə tutulurdu [9, f.YSH.M., sən.487/68].

Azərbaycanda baş verən siyasi təşkilatlanmadan bəhs edən S.Şimşir qeyd edir ki, 1904-cü ildə türklər arasında ilk dəfə gizli "Hümmət" sosialist partiyası təşkil olundu. 1905-1912-ci illər arasında son dərəcə aktiv olan bu partiya çar hökumətinin və xüsusilə də Qafqazın baş hakimi Vorontsov-Daşkovun təzyiq siyasəti nəticəsində polis tərəfindən bağlandı, rəhbərlərini isə köç etməyə məcbur etdi [24, s.7]. Azərbaycan tarixində ikinci siyasi partiya, ermənilərin Qafqazda 1905-ci ildə türk və müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri kütləvi qırğın zamanı Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən qurulan "Difai"dir. Adından da göründüyü kimi məqsəd ermənilər tərəfindən türklərə qarşı yönələn hücumları dəf etmək idi. Qurulduğu tarixdə Azərbaycan xalqına çox xidməti olmuşdur [7, s.77]. "Difai" partiyası Azərbaycanda siyasi fəaliyyətin inkişafında avanqard rolunu öz üzərinə götürmüş oldu [13, s.60-79].

1905-ci ildə baş verən mühüm hadisələrdən biri də "Bakı müsəlman xeyriyyəsi cəmiyyəti"nin qurulması oldu. "Cəmiyyət" in fəaliyyəti tarixçi B.Aslanın "Kardeş Köməgi" adlı əsərində geniş şəkildə araşdırılaraq türk oxucusunun diqqətinə çatdırılmışdır. "Cəmiyyət" Birinci Dünya müharibəsi illərində Rusiya işğalı altında olan Qafqaz, Şərqi Anadolu və Şərqi Qara dəniz bölgələrindəki müsəlman-türk əhaliyə humanitar yardım göstərmiş, rus idarəçilərinin haqsızlıqlarına və ermənilərin təqiblərinə qarşı onlara qolqanad görmüş və hüquqlarını müdafiə etmişdir [2, s.55]. "Bakı müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsi" Qars, Ərdahan, Batum və İğdir bölgələrində minlərlə insanı səfalət və fəlakətlərdən xilas etdi [3, s.161-178].

Ölkədə inqilab başlayanda çar hökuməti Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanı inqilabdan kənar saxlamaq, əhalini siyasi mübarizədən yayındırmaq fikrində idi. Rusiya üsul-idarəsinin Azərbaycan türklərinə qarşı olan düşmən münasibətinin o günlərdə özünü açı-acığınə büruzə verməsi çox təhlükəli hal almışdı. T. Sünbül yazır ki, erməniləri Azərbaycan türkləri ilə qarşı-qarşıya qoymaqla ruslar, iki xalq arasındakı düşmənçiliyin ciddi şəkli-

də artmasına nail olmuşdular. Beləliklə, Rusiya Azərbaycan türklərinin əsi hədəfi olmaqdan çıxmış və "məsələlərin həllində ədalətli hakim" rolunu öz üzərinə götürmüşdü [20, s.18].

İşyar belə hesab edir ki, ta əvvəldən Rusiya imperializminin əsas hədəfi, ona tabe olan xalqların milli şüur və arzularına qarşı yönəlmişdi. Elə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının təşkilil də, azərbaycanlı və ermənilər arasında aparılan "parçala və hökm sür" siyastinin bariz nümunəsi idi [14, s.274]. Tarixçi Y.Şulə də çarizmin gördüyü tədbirlərdən biri və ən əsası kimi "Parçala və hökm sür"siyastininin reallaşdırmaq olduğunu hesab edir. Çar hökuməti milli zəmində nifaq salaraq öz istəyinə artıqlaması ilə nail olmasında erməni komitəçiləri mühüm rol oynadılar. 1905-ci ildə Rusiyada baş verən ciddi dəyişikliklərin Qafqaza da təsiri olduqca ağır və qanlı oldu [22, s.579-638]. A.Attar qeyd edir ki, çarizmin bu siyasəti bir sıra müəlliflərin əsərlərində çox açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda erməni məsələsinin ruslar tərəfindən hazırlandığı aydındır. Ermənilər adətən "ərköyün" bir xalq halına gətirilərk, bölgədə etnik problemlərin qaynağı olaraq hazırlanmaq yolunda idilər [5, s.36]. Erməni fəhlələrə ya "Hınçak" partiyasına, ya da daha millətçi "Daşnaksütyun" olaraq tanınan "Erməni İnkilab Fəderasyonu"na tərəf yönəlməkdə idilər [12, s.78-80].

Həqiqətən də erməni millətçilərinin bu hadisələrə daha erkən başladığı şübhəsizdir. Erməni komitələrinin erkən təbliğati nəticəsində hadisələrə kifayət dərəcədə fəal başlayan erməni millətçiləri yerli azərbaycanlılarla olan münasibətlərini hərbi müstəviyə keçirərək qanlı qırğınlara səbəb oldular. Tədricən Azərbaycanın əksər bölgələri erməni quldur dəstələrinin müharibə meydanına çevrildi.

Qeyd etdiyimiz kimi birinci rus inqilabı dövründə çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda yürütdüyü siyasətin əsasını burada yaşayan əhalini, xüsusilə azərbaycanlıları inqilabdan kənar saxlamaq, onları siyasi mübarizədən yandırmaq idi. Fikrimizcə bunun ən bariz nümunəsini oxucuların diqqətinə çatdırmaq yerinə düşər. Belə ki, 1905-ci ilin martında Tiflisdə fəhlələrin üsyan məqsədi daşıyan tətill, nümayiş və hücumları baş verdi və bu Bakıda da öz əks-sədasını göstərdi. Lakin maraqlıdır ki, çox keçmədən Bakıda müsəlman bir məhbusun erməni hərbiçiləri tərəfindən öldürülməsi hadisəsi baş verdi. Nəticədə müsəlmanlar ilə ermənilər arasında başlayan qarşıdurmalar, Batuma qədər yayıldı [9, f.YSH.M., sən.485/75]. Əlbəttə baş verənlər öz çılpaqlığı ilə ortadadır və hər hansı bir sərthə ehtiyac yoxdur.

Baykara qeyd edir ki, rusların Azərbaycana ən böyük yaxşılıqları, istəmədən Azərbaycanı qərb mədəniyyəti ilə yaxınlaşdıracaq zəmin hazırlamaqları olmuşdur. Qərb mədəniyyətini əxz etməkdə Azərbaycan xalqının özəl

qabiliyyəti də hesaba alınmalıdır. Başqa imperialist dövlətlərin əsarətinə düşərək bir neçə yüz il içində özlərinə gələ bilməyən Şərq xalqlarını düşündürək XIX əsrdə Azərbaycanın oyanışının və irəliləyişinin önəmi o zaman daha yaxşı başa düşmək olar [8, s.127]. Bozkurta görə başda bərabərlik və azadlıq olmaqla Rusiya müsəlmanlarının arzularının çoxuna müsbət cavab verildi. İnqilabın əvvəlində Rusiya ilə müsəlmanlar arasında hüquqi əngəllər aradan qaldı [10, s.47].

Nəticə

Göründüyü kimi, türk tarixçiləri 1905-ci il hadisələrinin araşdırılmasına xüsusi önəm vermiş, hadisələrin obyektivliyini qorumaq üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Müxtəlif illərdə nəşr olunan kitab və məqalələrdə bu məsələlər qaldırılmış, keçirilmiş bəynəlxalq konfranslarda həqiqəti dünya, Avropa, o cümlədən sovet tarixçilərinin diqqətinə çatdırmağı unutmamışlar. Digər tərəfdən Türkiyə tarixşünaslığının görkəmli nümayəndələri olan H.Baykara, M.Saray, N.Keykurun, B.Aslan, T.Sümbül və digər tarixçilər 1905-ci ildə Azərbaycanda baş verən demokratik islatları geniş şəkildə təhlil edərək türk elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışlar.

Türk tarixçilər 1905-ci ildə Azərbaycanda nəşr olunan "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Açıq söz", "Füyuzat", "Molla Nəsrəddin" və sairə kimi qəzet və jurnallardan ətraflı şəkildə bəhs etmişlər. Məlumdur ki, xalqı milli oyanışında bu nəşrlərin rolu əvəz edilməz olmuşdur. Həmçinin "türk müəlliflər "Difai" partiyası və "Bakı müsəlman xeyriyyəsi cəmiyyəti"nin fəaliyyətinə də yetərincə aydınlıq gətirməyə nail olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Akyol T. Azərbaycan Sovyetlər və Ötesi. İstanbul: Burak Yayınları, 2015. 272 s.
2. Aslan B. "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000. 412 s.
3. Aslan B. I. Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı "Kardaş Kömeği (Yardımları) // Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1996. Sayı 6 s.161-178
4. Aslan B. Azərbaycan // Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1996. Sayı 5. s.47-75
5. Attar (Haşimzade) A. Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti / Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. 224 s.
6. Bal H. Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu. İstanbul: İdil Yayınları, 2010. 280 s.
7. Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadiləsi Tarihi. İstanbul: Gençlik Kitabevi, 1975. 331 s.

8. Baykara H. Azərbaycan'da Yenileşmə Hareketleri XIX. Yüzyıl. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966. 200 s.
9. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)
10. Bozkurt G.S. 1905-1907 illerde Rusya Müslümanlarının Kimlik Arayışı. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008. 478 s.
11. Caferoğlu A. Azərbaycan. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940. 47 s.
12. Çağla C. Azerbaycanda Milliyetçilik ve Politika. İstanbul: Bağlam Yayınçılık, 2003. 256 s.
13. Çelik D. XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan. Ankara: Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 1996. Sayı 3. s.60-79
14. İşyar Ö.G. Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu. İstanbul: Alfa, 2004. 294 s.
15. Keykurun N. Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920). Ankara: İlke Kitabevi Yayınları, 1998. 217s.
16. Kılıç S. Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor. Ankara: Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD), 2015. Çild 34, Sayı 58. s.687-714
17. Resulzade M.E. Kafkasya Türkleri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. 132 s.
18. Saray M. Azerbaycan Türkleri Tarihi. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1993. 149 s.
19. Sarahmetoğlu K.N. Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006. 535 s.
20. Sümbül T. Azerbaycan Dosyası. Ankara: Kök Sosyal Ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, 1990. 128 s.
21. Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı (1905-1920). İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988. 296 s.
22. Yanar Ş. Azerbaycanda Ebülfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu // Avrupadan Asyaya Sorunlu Türk Bölgeleri. İstanbul: İG Kültür Sanat Yayıncılık, 2005. s.579-638
23. Yıldız M. Dünden Bugüne Kafkasya. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006. 384 s.
24. Şimşir S. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiye'deki Hayatı, Faahyetleri ve Düşünceleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995. 128 s.